

VİLÂYET-İ ERMEN VÂLİSİ EMİR SUTAY NOYAN VE SUTAYLILAR

VILÂYET-I ARMENIA GOVERNOR SUTAY NOYAN AND SUTAYS

Erol KELEŞ*

Öz

İlhanlılar döneminde Anadolu, farklı açılardan pek çok çalışmaya konu olmuştur. Ancak sözü edilen bölgenin doğu kesimlerinin idari ve askeri durumu ile burada görev yapan idarecilerin kim oldukları, neler yaptıkları konusu yeterince araştırmaya değer görülmemiştir. Hâlbuki *Vilâyet-i Ermen* diye adlandırılan bölge, kuzeyde Kafkaslar ile Karadeniz'i, güneyde İran, Doğu Akdeniz ve el-Cezire'ye bağlayan konumundan dolayı özel yönetimi olan bir eyaletti.

Antik kaynaklarda *Armania* diye geçen ve daha çok Doğu Anadolu olmak üzere, kısmen Azerbaycan topraklarını içerisine alan bölge, İlhanlı idari sisteminde *Vilâyet-i Ermen* adıyla önemini korumuştur. Bölge, merkezden atanan ve genellikle Türk ya da Moğol bir vali tarafından yönetilirdi. Bu valilerden Emir Sutay (ö. 1332), Gazan Han zamanında yükselmeye başlamış, aldığı vazifeleri başarıyla yürütmüş önemli komutanlardan biridir. Moğolların Sünit boyuna mensup olduğu kuvvetle muhtemel görünen Sutay'ın, *Vilâyet-i Ermen* valiliği kısa sürmüş olsa da bölgedeki itibarı uzun yıllar Sutaylılara bir yurt bırakmaya yetmiştir.

Bu valilik görevinin dışında uzun süre Diyâr-ı Bekr Eyâleti'ni de yöneten Sutay Noyan, 1332'de hayatını kaybetmiştir. Geride bıraktığı oğulları başlangıçta siyasi bir kudret gösterememişlerdir. İlhanlı Devleti'nin dağılmasıyla bölgede başlayan hâkimiyet mücadeleleri, Sutaylıları, Celayirlilerle müttefik olmaya zorlamıştır. Bu ittifak sayesinde eski yurtlarını Celayirlilerden almayı başarıp yeniden güçlenen Sutaylıların birliği fazla uzun sürmemiştir. Önce Celayirliler ve Çobanlılar arasında ikiye bölünen Sutaylılar, bir süre sonra ortaya çıkacak olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen federasyonları içinde yer alarak siyasi işlevlerini tamamen yitirmişlerdir. Ancak siyasi güçlerini kaybetmiş olsalar da onların kültürel anlamda mirası uzun yıllar Anadolu'da varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Emir Sutay, Sünit, Baranbay, Vilâyet-i Ermen

Abstract

Anatolia under Ilkhanids had been subject to many studies from different perspectives. However, the administrative and military situation in the eastern parts of Anatolia and their administrators have not been not considered worthy of research. The region called *Vilâyet-i Ermen* was a province with special administration due to its position connecting the Caucasus and the Black Sea in the north, Iran, the Eastern Mediterranean and Al-Jazeera in the south.

* Dr. Araştırmacı, Milli Eğitim Bakanlığı, Malatya / Türkiye, erklk44@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1717-212X

The region referred to as Armenia in ancient sources, was a part of the territory of Azerbaijan, mainly in Eastern Anatolia. It maintained its importance with the name of *Vilâyet-i Ermen* under the Ilkhanid administrative system. It was administered by a Turkish or Mongolian governor appointed from the capital. One of these governors, Amir Sutay (d. 1332), who is most probably from the clan of the Sunit of the Mongols, started to rise in the time of Ghazan Han as he successfully carried out his duties. His governorship was so bright in the *Vilâyet-i Ermen* that his descendants (Sutayites) maintained there for a long time thanks to his reputation.

Also known as Sutay Noyan, Amir served as the governor of the province of *Diyâr-ı Bekr* for a long time, died in 1332. His sons were not able to rise to power at first. Afterwards, the struggle for domination after the dissolution of the Ilkhanid State forced the Sutays to become allies with Jalayirids. The Jalayirids, who defeated the Chobanians with help from the Sutays, left their former homeland to the Sutays. The unity of Sutays did not last long. Sutays, were first divided into two among the Jalayirids and Chobanians and then lost their political existence by dissolving into the Kara Koyun and Ak Koyun Turkmen federations that emerges after a while. However, their cultural influence continued to endure in Anatolia for long years.

Keywords: Ilkhanids, Amir Sutay, Sunit, Baranbay, Vilâyet-i Armenia

Giriş

“Yukarı Memleket”, “Yukarı İller” anlamına geldiği belirtilen *Armenia* kelimesinin,¹ ilk defa ne zaman kullanıldığı bilinmese de, Anadolu’nun doğu kesimlerinin kast edildiği Heredotos tarafından da teyit edilmektedir.² İslam kaynaklarında *Ermeniyye* ya da *İrminiyye* bir bölge adı olarak geçer ki genel itibarıyla Anadolu’nun doğu kesimlerini içine alan, kuzeyde Hazarların hâkim olduğu Kafkas bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafi mekânı ifade etmektedir.³ Bahse konu *Vilâyet-i Ermen*, *Büyük Ermeniyye/İrminiyye* diye de adlandırılırdı ki Van Gölü ile Gökçe Göl arasında kalan büyük dağların ve yüksek platoların geniş yer kapladığı bir coğrafyayı içine alırdı.⁴

- 1 Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 23; Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 2000, s. 18; L. W. King – R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius The Great on the Rock of Behistun in Persia*, London 1907, s. XI; William Whiston, *The Works of Flavius Josephus*, Philadelphia 1856, s. 17, 334.
- 2 Heredotos, *Heredot Tarihi*, Türkçe çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınevi, İstanbul 1973, s. 308.
- 3 İbn Havkal, bölgeyi iç ve dış Ermeniyye diye iki kısma ayırmaktadır. Buna göre Kalikala (Erzurum), Debil, Neşva ve kuzeydeki yerler *İç Ermeniyye*; Bargiri, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan ile bu yerler arasındaki ovalar, kaleler ve nahiyeler *Dış Ermeniyye* olarak belirtilir. Geniş bilgi için bk. Ebu’l – Kâsım b. Ali İbn Havkal, *Sûret el-Arz (Yerin Haritası)*, Türkçe çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 259-276. Belazûri ve İbn Hurdazbih ise Ermeniyye’yi dört kısma ayırır ki aslında İbn Havkal’ın belirttiği bölgeyle birebir örtüşmektedir. Aynı şekilde *Hudûdül-Âlem*’in Ermeniyye şehirleri diye sıraladığı yerler de benzer yöreyi anlatır. Geniş bilgi için bk. Ebû’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el – Mesâlikve’l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Türkçe çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 105 vd.; *Hudûdül-Âlem*, Türkçe çev. Murat Ağarı vd., Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 102 vd.; Yahya b. Câbir Belazûri, *Fütühül-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Türkçe çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınevi, İstanbul 2013, s. 225-242.
- 4 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Türkçe çev. Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 238-241. Bu konuda geniş bilgi için bk. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Türkçe çev. Sösi Dolanoğlu, Aras Yayınevi, İstanbul 2006, s. 17-29.

XI. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede hâkimiyet tesis eden Selçuklular, İslam coğrafyacılarının tesirinde kalarak yöreye belli bir süre daha *Ermen Diyarı* demişler, hatta burada kurulan Sökmenoğulları Beyliği (1100-1207) de Ermenşahlar adıyla anılmıştır. Ancak XIII. yüzyıldan itibaren Avrupalılar yöreyi *Türkmenia* olarak adlandırırken,⁵ XIV. ve XV. yüzyıllarda ise batılı seyyahların yanı sıra İslam kaynakları da bölge için benzer ifadeleri kullanmışlardır.⁶ Doğu Anadolu ile kısmen Azerbaycan ve Kafkas bölgelerini içine alan *Armenia*, konumu itibarıyla pek çok siyasi teşekkülün dikkatini celp etmiştir. İran, Kafkaslar ve Karadeniz ile el-Cezire ve Doğu Akdeniz'i birbirine bağlayan yöre, bahsi geçen geniş coğrafyalara hükmedebilmenin anahtarı niteliğindedir. O sebeple Moğollar yöreyi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra bir idari birim içinde birleştirip, kendisini ispat etmiş, kabiliyetli emirler vasıtasıyla yönetmişlerdir. İşte bu emirlerden biri olan Sutay, sözü edilen yöreye idari birtakım sorunların ortaya çıkmasından sonra vali olarak atanmış, ancak bölgenin henüz meselelerini çözmeye fırsat bulamadan görev yeri değiştirilmiştir.

1. Vilâyet-i Ermen'de Moğol Hâkimiyetinin Kurulması

Moğol hâkimiyetinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tesis edildiği 1255'lerde bölgeyi dört kısma ayıran el-Aynî, *Vilâyet-i Ermen*'i, Ahlat, Van, Vastan, Erciş ve çevresindeki şehirlerden ibaret olarak belirtmektedir.⁷ *Vilâyet-i Ermen* ibaresinin İlhanlı Devleti'nden sonra da kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İlhanlı Devleti'nin (1256-1335) parçalanmaya başladığı 1339'larda kaleme alınan *Nüzhetü'l-Kulüb* adlı coğrafya eserinde Erciş, Bargiri, Hoşab, Malazgirt, Van, Vastan, Eleşgirt, Aladağ gibi şehirler *Vilâyet-i Ermeniyye* diye adlandırılırken⁸ daha sonra kaleme alındığı bilinen *Risâle-i Felekiyye* adlı maliye kayıtlarında da aynı şehirler bu vilayetin sınırları içinde gösterilmiştir.⁹ Eyaletin idari merkezi olan Ahlat'ın ise XIV. yüzyılın sonlarına kadar bu işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.¹⁰

İlhanlı Devleti'nin tesisi ve bilhassa Anadolu'nun doğusunda hâkimiyetin pekişmesiyle Hülâgü, bölgede geçerli ananeyi de göz önüne alarak birtakım idari tasarruflarda bulunmuştur. Evvela tabii hudutlar olmak üzere, askerî teşkilatlanma ile bunların iaşesinin temini bu idari

5 *Marko Polo Seyahatnâmesi*, I, Türkçe çev. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınevi, s. 20 vd.; Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnâmesi*, Türkçe çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınevi, İstanbul 2018, s. 62.

6 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İrana Seyahat*, Türkçe çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 103; Caterino Zeno, *Doğu'da Venedik Elçileri*, Türkçe çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 135; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII – XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, s. 73.

7 Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu*, s. 64.

8 Hamdullah el-Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulüb*, İngilizce çev. G. Le Strange, Cambridge University Press, London 1915, s. 100.

9 Abdullâh b. Muhammed b. Kiya el – Mazandarani, *Risâle-i Felekiyye*, haz. Walther Hinz, Franz Stainer Verlag GMBH, Weisbaden 1952, s. 158 (91a).

10 Hamideddîn Muhammed Mirhând, *Târih-i Ravzatü's-Sâfa*, V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339, s. 572; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn*, I, haz. Abdü'l Hüseyin Nevani, Çaphane-i Hoşe Yayınevi, Tahran 1353, s. 312; Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1932, s. 64 vd. Ayrıca kitabe için bk. Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, Şekil 9.

taksimatta öncelikli hususlardı. Bu maksatla konargöçer boyların yaylak ve kışlaklarının bir idari birim içinde birleştirilmesi hayati önem taşımaktaydı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yurt tutmuş Türk ve Moğol toplulukları sosyoekonomik hayat şartlarından dolayı kuzey-güney istikametini etkin bir şekilde kullanmak durumundaydılar. Sözü edilen topluluklar yıl içinde Erzurum-Muş-Ahlat-Aladağ hattından güneyde Musul'a kadar uzanan bölgede hareket hâlindeydiler. O sebeple sözü edilen güzergâh bir idari teşkilat içinde toplanmıştı.¹¹ Bu anlayışın bir sonucu olarak bölge iki eyalete ayrıldı. Biri, merkezi Musul olan *Diyâr-ı Bekr Eyâleti*, diğeri ise merkezi Ahlat olan *Van Eyâleti* idi.¹² Bu eyalet, Erzurum'dan Salma'sa, Arrandan Ahlat'a kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı¹³ ki yukarıda bahsi geçen *Vilâyet-i Ermen*'in hudutlarıyla büyük ölçüde örtüşmekteydi. İlhanlılar bu vilayetleri merkezden tayin ettikleri Türk ya da Moğol kumandanlar vasıtasıyla yönetmiş¹⁴ ve hâkimiyetlerinin devamı için çok sayıda Türk-Moğol boy ve oymağını bölgeye iskân etmişlerdi.¹⁵

1243'ten sonra Moğol hâkimiyeti altına giren *Vilâyet-i Ermen*, 1256'ya kadar Gürcü Prenses Tamara tarafından idare edildi.¹⁶ 1259'a kadar Gülkan ve Mighan adlı iki Moğol idareci tarafından yönetilen bölge,¹⁷ Hülâgü'nün 1259'da yapmış olduğu idari düzenlemeyle Ahlat merkezli *Van Eyâleti* (*Vilâyet-i Ermen*)'ne dönüştürülmüştür.¹⁸

2. Emir-i Âhurluktan Vilâyet-i Ermen Valiliğine Sutay Noyan

Vilâyet-i Ermen adı verilen bu eyaletin (1244-1320)¹⁹ idaresini 1318-1319 yılları arasında üstlenmiş kumandanlardan biri olan Sutay Noyan'ın mensubu bulunduğu boy hakkında bazı

- 11 Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, Diyarbakır Valiliği Yayinevi, Diyarbakır 2004, s. 195 vd. İlhanlılarda eyaletler ve bunların idaresi hakkında geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1998, s. 254-261; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Türkçe çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2011, s. 367 vd.
- 12 Faruk Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L/297, (1986), s. 46; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1992, s. 33; Bertold Spuler, *age.*, s. 384 vd.
- 13 Kazvinî, *Nüzheti'l-Kulûb*, s. 100.
- 14 Marie F. Brosset, *Histoire de la Georgie*, Printed in Soviet Union, S. Petersburg 1849, s. 492 vd; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 25; V. Barthold, "Anı", *İslam Ansiklopedisi*, I, (1976), s. 436; Streck, "Ermeniyeye", *İslam Ansiklopedisi*, VI, (1988), s. 322; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1992, s. 148.
- 15 Nermin Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık Yayinevi, İstanbul 1972, s. 9; M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1981, s. 93.
- 16 Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, Türkçe çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayinevi, İstanbul 2018, s. 98; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)*, Taylor's Foreign Press, London 1953, s. 156.
- 17 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 385.
- 18 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1970), s. 100 vd.; İsmail Aka, "Anadolu'dan İrana Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2003, s. 57.
- 19 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 385. XIV. yüzyılın ortalarında yazıldığı tahmin edilen *Risâle-i Felekiyye* adlı eser, *Vilâyet-i Ermen*'in Abdülmesihü'n-Nasranî adlı birinin uhdesinde olduğunu kaydetmektedir ki aslında bu kayıt

değerlendirmeler yapılsa da konu henüz tam manasıyla açıklığa kavuşturulmuş değildir. Z. V. Togan, Sutay'ın Süni'te mensup bir emir olduğunu açıkça belirtirken,²⁰ Faruk Sümer, Sutay'ın, Sunitay'ın kısaltılmış şekli olduğunu ve dolayısıyla Sutay Noyan'ın da Sünit boyundan olması gerektiği değerlendirmesini yapmaktadır.²¹ Çingis Han'ın (ö. 1227) en önemli komutanlarından Çurmağun Noyan'ın (ö. 1242) da mensubu bulunduğu Sünit boyunun, bu komutanla birlikte Celaleddin Harezşah'ın (ö. 1231) peşinde önce Azerbaycan'a daha sonra Anadolu'ya geldiği anlaşılmaktadır.²² Zira bunların bir kısmının Musul ve Diyâr-ı Bekr arasında buldukları görülmektedir.²³ Bu bağlamda Sutaylıların sözü edilen yörede uzunca bir süre görünmeleri, onların Sünit boyu ile bir alakalarının olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.²⁴

Sutay, Şehzade Gazan'ın (ö. 1304) Horasan valiliğini yürüttüğü dönemde, onun *emir-i âhuru* (*ahtacı*)²⁵ olup, adı duyulmaya ve mevkisi yükselmeye başlamıştır.²⁶ Sutay'ın bu sıfatının daha sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Nitekim Kaşani, Olcaytu (ö. 1316) döneminin önemli emirlerinden bahsederken, Sutay'dan hâlâ *Emir Sutay Ahtacı* diye bahseder.²⁷ Gazan'ın Baydu ile giriştiği taht mücadelesinde, Gazan'ın yanında yer alan Sutay'ın itibar ve mevkisinin yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira Sutay, gerek Gazan Han ile taht mücadelesine giren Baydu'nun yakalanmasında ve gerekse Vezir Zencani'nin öldürülmesinde üzerine düşeni başarıyla yerine getirmişti (Mayıs 1298).²⁸ Daha sonra komuta ettiği 15 bin askeriyile Sülemiş'in isyanının (Nisan 1299) bastırılmasında Diyâr-ı Bekr Valisi Mulay Noyan'ın yanında yer almış,²⁹ Emir Nevruz ile yapılan savaşta da devlet adına mücadele vermiştir.³⁰

Sülemiş İsyanı sebebiyle Anadolu'ya geldiği anlaşılan Sutay'ın, isyanın bastırılmasından sonra İran'a dönmeyerek Anadolu'da kaldığı görülmektedir. Sutay, Argun döneminden itibaren Kayseri'nin doğusunda kalan bölgelerin iktisadi idaresini almış olan Mücirüddin Emirşah'ın

İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra da *Vilayet-i Ermen* idari biriminin resmi kayıtlarda hâlâ kullanıldığını göstermektedir. Bk. el-Mazandarani, *Risâle-i Felekiyye*, s. 158 (91a).

20 Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayinevi, İstanbul 1981, s. 243.

21 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 19, 139.

22 Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 236.

23 Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi*, I, Erciyes Üniversitesi Yayinevi, Kayseri 1996, s. 164.

24 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 139 vd.; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 190 vd.

25 *Ahtacılar*, hükümdarın at ve ahırlarının bakımını yaparlardı. Bunların âmirine *Emir Ahtacı* adı verilir. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1998, s. 189 vd.

26 Hondmir, *Habibü's-Siyer*, III, haz. Muhammed Debir Siyaki, Çaphâne-i Gülşen Basimevi, Tahran 1983, s. 145.

27 Kemâlüddin Abdürrezzâk Kaşani, *Târih-i Olcaytu*, haz. M. Hemblu, Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348, s. 9, 51, 88.

28 Fazlullah Hemedani Reşidüddin, *Târih-i Mübârek Gazâni*, haz. Karl Jahn, Stefan Matbaası Yayinevi, Prag 1941, s. 93; Fazlullah Hemedani Reşidüddin, *Câmiu't-Tavârih*, Türkçe çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan vd., Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2013, s. 273.

29 Reşidüddin, *Târih-i Mübârek Gazâni*, s. 122; Kerimüddin Mahmudi Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2000, s. 198; Ebû'l Mehâsin Cemâleddin Yûsuf İbn Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, Türkçe çev. Ahsen Batur, Selenge Yayinevi, İstanbul 2013, s. 98.

30 Reşidüddin, *Câmiu't-Tavârih*, s. 201, 215 vd.

yanında bir bölük askerle Rum (Anadolu) ve çevresinin güvenliğini sağlamak üzere bırakılmıştır.³¹ Bilhassa Niğde, Aksaray ve Kayseri civarında Emirşah nezdinde asayiş ve düzeni sağlama konusunda önemli icraatlerde bulunmuştur.³² Bu görevi sırasında Gazan Han'ın Memluklar üzerine düzenlediği 1300 ve 1302 yıllarındaki seferlerine iştirak etmiştir.³³

Sutay'ın, Gazan Han dönemindeki başarıları, daha sonraki süreçte onun yetki ve sorumluluklarının artmasının da önünü açmıştır. Zira Olcaytu Han'ın, Anadolu'da birtakım idari tasarruflarda bulunduğu süreçte valilik makamına yükseltilmiştir. Bu bağlamda evvel Diyâr-ı Bekr Eyâleti'nin valiliğini yürüten Kıpçak Türklerinden İl Basmış,³⁴ 1308-1309 yılında görevinden alınarak yerine Sutay Noyan atanmıştır. Sutay Noyan, bu dönemde Erzurum'dan Bağdat'a kadar uzanan geniş bölgede İlhanlı Devleti adına çok önemli faaliyetleri başarıyla yürütmüştür. İlk iş olarak da Memlukların yardımcı kuvvetleri konumundaki Bozok ve Üçöklara mensup, Rum Kale dolaylarındaki Türkmenlere saldırıp, mallarını yağmalamış, çoğunu tutsak etmiştir. Çünkü sözü edilen Türkmenler, Memluk Devleti'nin (1250-1517) hudutlarını korumakla birlikte zaman zaman İlhanlı Devleti'nin sınırdaki topraklarını da tehdit ediyorlardı. Ancak onun bu hareketi bölgedeki Memluk idarecilerinin aldığı tedbirler neticesinde bertaraf edilerek, mağdur Türkmenlerin can ve malı güvence altına alınmıştır.³⁵ Ayrıca Sutay, bölgede asayişin sağlanması hususunda da büyük bir çaba sarf etmekteydi. Nitekim 1317 yılında Mardin'den Şam taraflarına gitmekte olan 900 kişilik bir tüccar kafilesinin bazı Moğol kabileleri tarafından yağmalanması üzerine Emir Sutay, sorumluların kim olduğuna bakmaksızın sert tedbirler almaktan geri durmadığı gibi tüccarların mallarının bir kısmını da kendilerine iade etmiştir.³⁶

Sutay Noyan'ın 1312 yılından evvel Diyâr-ı Bekr Vâililiği görevinden alınmış olduğu neticesine varmaktayız. Zira 1312'de bu görevi icra ettiği sırada ölen Mulay Noyan'ın yerine yeniden Sutay Noyan'ın atanmış olduğu görülmektedir.³⁷ Bu bağlamda Hâfız-ı Ebrû, Olcaytu Han'ın 1312'lerde Suriye seferine çıkarken yanında bulunan bazı önemli emirler arasında Emir Sutay'ı da sayarak kendisinden Diyâr-ı Bekr yöneticisi olarak bahsetmektedir.³⁸ Bu tarihlerde Sutay Noyan'ın Memluk ordusunun Halep taraflarında bulunmasını fırsat bilerek bölgeyi talan etmesi de onun bu görevi yürüttüğünü göstermektedir.³⁹ Yine Kaşânî, 1315 yılına ait gelişmeleri anlatırken Emir Sutay'dan *Diyâr-ı Bekr Mülâzimi* diye bahsettiği gibi,⁴⁰ bazen de onu "Emîr-i Bilâd-ı Diyâr-ı Bekr

31 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 199; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 69.

32 Geniş bilgi için bk. Aksarayî, *age.*, s. 204, 248.

33 Reşîdüddin, *Câmiü't-Tavârih*, s. 283 vd.; İbn Tagrıberdi, *en - Nücumu'z-Zâhire*, s. 99, 111 vd.

34 Kaşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 9; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Yayınevi, İstanbul 1999, s. 322. Olcaytu zamanının önemli taraflarından biri de bu dönemde Türk asıllı emirlerin ön plana çıkarılmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 21 vd.

35 Faruk Sümer, *agm.*, s. 77.

36 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2009, s. 227.

37 Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384.

38 Geniş bilgi için bk. Şihabeddin Abdullah Hâfız-ı Ebrû, *Chronique des Rois Mongols en İnan (Zeyl-i Câmiü't-Tevârih Reşîdi Zübdetü't-Tevârih)*, haz. K. Bayani, Paris 1936, s. 36.

39 Kaşânî, *Târih-i Olcaytu*, s. 146 vd.

40 *Age.*, s. 176.

ya da Fırat Sahillerinin ve Şam Hudutlarının Muhâfızı” olarak da tanıtır.⁴¹ İbn Battuta da bu dönemlerde Emir Sutay’dan, “Diyâr-ı Bekr Beyi” diye söz eder.⁴² Aslında bu eyâletin yönetim merkezi Musul şehridir.⁴³ Ancak valiler genellikle Diyâr-ı Bekr yöresinde ikamet etmişlerdir. Reşîdüddin, Sutay’a gönderdiği mektubunda, ona “Musul, Sincar, Telafer ve Cezire hâkimi Emir Nasreddin Sutay” diye hitap etmektedir.⁴⁴ Sutay Noyan’ın Diyâr-ı Bekr Vâliliği’ni Ebû Sâid’in (ö. 1335) cülusuna kadar (1317) yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁴⁵

Ebû Sâid tahta geçtiğinde ülkenin pek çok yerinde asayiş konusunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. Toplanan düzensiz ve ağır vergiler halkı canından bezdirmişti. Dönemin kayıtları *Vilâyet-i Ermen* halkının bu durumdan oldukça muzdarip olduğunu göstermektedir. Nitekim Ani şehrindeki kitabede ülkenin bazı yerlerinde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının büyük sıkıntılar çektiği ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri yazılıdır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.⁴⁶ Bu kitabe aslında tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içinde bulunduğu sosyoekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁷

Ebû Sâid döneminde manastırlarda tutulmuş bazı Ermeni kayıtları da bunu teyit etmektedir. Taron (Muş), Akdamar ve Bargiri (Muradiye)’de yazılmış olan Ermeni kaynakları, halkın ızdırap çektiği konusunda hemfikirdirler.⁴⁸ Aynı şekilde Van ve çevresindeki manastırlarda 1327 yılına ait kayıtlarda Ebû Sâid döneminde adaletin kalmadığı, bunun sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir. Buna ülkede meydana gelen isyan hareketleri de eklenince halkın can ve mal güvenliği büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.⁴⁹ Bölgenin bu vaziyeti devlete ödenen vergi miktarının da büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Zira Hamdullah Müstevfi, *Vilâyet-i Ermen*’in daha evvel 2 milyon dinar olan gelirinin, 1336’larda sadece 390 bin dinara kadar düştüğünü kaydetmektedir.⁵⁰

Ebû Sâid Han, karışıklıkların müsebbibi olarak bölge yöneticilerini görmüş olacak ki Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki valiliklerde değişiklikler yapmıştır. Sutay Noyan’ın gerek Orta Anadolu’daki ve gerekse Diyâr-ı Bekr Vâlisi olarak göstermiş olduğu başarılar, Ebû Sâid’in

41 Age., s. 9.

42 Ebû Abdullah Tanci İbn Battuta, *Seyahatnâme*, Türkçe çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 193.

43 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33.

44 Mektubun içeriği hakkında geniş bilgi için bk. Reşîdüddin, *Mukâtebât-ı Reşidi*, haz. Muhammed Eberguhi, Lahor 1364/1945, s. 40 vd.

45 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü’l-Tevârih*, s. 52; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü’s-Sâfa*, V, s. 480; Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu’s-Sâfa* (5. Kısım), haz. Abbas Zeryab, Tahran 1358, s. 959. Ayrıca bk. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384 vd.

46 Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2000, s. 218.

47 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 138 vd; Ayrıca bk. V. V. Barthold, “Ani Kitabesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, I, haz. Abdulkadir İnan, (1998), s. 520-545.

48 A. K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, Harvard University Press, Cambridge-London 1969, s. 61, 63, 72.

49 Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu’s-Sâfa*, (5. Kısım), s. 961 vd.

50 Kazvinî, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 100.

onu *Vilâyet-i Ermen*'e tayin etmesinde etkili olmuştur. Netice itibarıyla Ebû Sâid, 1317-1318'lerde Sutay Noyan'ı *Vilâyet-i Ermen Eyâleti*'nin merkezi olan Ahlat'a vali olarak görevlendirmiştir. Sutay Noyan'dan boşalan Diyâr-ı Bekr Eyâleti Valiliği'ne de Kereyit kabilesinden İrcin Noyan'ı (ö. 1319)⁵¹ atamıştır.⁵² Ancak Emir Sutay henüz *Vilâyet-i Ermen*'in meselelerini çözmeye vakit bulamadan tekrar Diyâr-ı Bekr Vilâyeti'ne dönmüştür. Çünkü İrcin Noyan, 1319'da Emir Karmaşi (Kurumşi)'nin (ö. 1319) başlatmış olduğu isyana destek vererek bölgede asayişin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Emir Çoban'ın "nâib-i saltanat"⁵³ olarak İlhanlı devlet yönetiminde etkili hâle geldiği bu dönemde,⁵⁴ Emir Sutay, tekrar Diyâr-ı Bekr Vâliliği'ne getirilecektir.⁵⁵ Zaten Emir Çoban (ö. 1327), bu atamadan hemen sonra bahsi geçen iç isyanın bastırılması için Diyâr-ı Bekr'de bulunan Emir Sutay'a haber yollayarak yardım istemiştir.⁵⁶ Dolayısıyla İrcin'in öldürülmesinden⁵⁷ önce Sutay'ın buraya vali olarak geri döndüğü görülür ki esasında Emir İrcin'in isyan hareketine destek verme sebebi de Diyâr-ı Bekr Vâliliği'nden azledilmiş olmasıdır.⁵⁸ Velhâsıl Emir Sutay'ın 1317-1318'lerde, önce Ahlat Valiliği'ne atandığı, bir yıl sonra yani 1319'da tekrar Diyâr-ı Bekr Vâliliği'ne getirildiği kabul edilebilir. Emir Sutay'dan sonra *Vilâyet-i Ermen*'in yönetimi ise 1320'de Nahçıvan'a hakem olarak görevlendirilen Ziyâüddin adlı bir emir tarafından yürütüldüğü tespit edilmektedir.⁵⁹

1332 yılına kadar Diyâr-ı Bekr Vâliliği vazifesini yürüttüğü anlaşılan Emir Sutay, halk arasında dindar kişiliği ve iyi idaresiyle tanınmıştı. Diyâr-ı Bekr Vâliliği'ni icra ettiği sırada Musul'da vefat ettiği anlaşılan Emir Sutay'ın,⁶⁰ buraya defnedildiği ve kabrinin de Musul kentinde olduğu belirtilmektedir.⁶¹ Öldüğünde yüz yaşını geçkin olduğu belirtilse de⁶² Hülâgü (ö. 1265) döneminde Bağdat muhasarasına katılan ve onun ölümünden sonra yerine oğlu Abaka'yı (ö.

51 Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, s. 150. Emir İrcin, Hülâgü'nün eşi Dokuz/Tokuz Hatun'un kardeşi Sarıca'nın oğludur. Dolayısıyla da Kereyit kabilesine mensuptur. Bk. Kaşani, *Târih-i Olcaytu*, s. 9.

52 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 52; Mîrhând, *Ravzatü's Sâfa*, V, s. 480. Ayrıca bk. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384 vd.; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 156 vd.

53 "Naib-i Saltanat" kurumu hakkında geniş bilgi için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 207 vd.

54 Hamdullah el-Kazvinî, *Târih-i Güzide*, haz. Abdullah Hüseyin Nevai, Firdevsi Matbaası Yayınevi, Tahran 1944, s. 618 vd.; Mîrhând, *Ravzatü's Sâfa*, V, s. 522 vd.; Gıyaseddin Muhammed Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 209-214.

55 Geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75 vd.; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of Iran*, IV, haz. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 408 vd.

56 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 45; Hondmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 207.

57 Emir İrcin'in isyanı ve öldürülmesi hakkında bk. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 614 vd.; Mîrhând, *Ravzatü's Sâfa*, V, s. 496 vd.; Abdullah b. Fadlullah Şirazi, *Tahrir-i Târih-i Vassaf*, V, haz. Abdül Muhammed Ayeti, Çaphane-i İlmi, Tahran 1994, s. 369 vd.; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 75 vd.; Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 40 vd.; Abdullah b. Fadlullah Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 256 vd.; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s. 408 vd.

58 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84.

59 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 140; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s. 384 vd.

60 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 207.

61 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 96.

62 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 207.

1282) hükümdar seçmek üzere toplanmış emirler arasında Sonita/Suntay adlı emirle karıştırıldığı anlaşılmaktadır.⁶³

1332'de hayatını kaybeden Sutay Noyan'ın Baranbay/Barınbay, Hacı Tugay ve Fulad adlı üç oğlu vardı. Ancak babalarından boşalan yeri başlangıçta dolduramadılar. O sebeple belli bir süre Sutaylılar, Uyratlardan Cicek Güregen'in oğlu ve Ebû Sâid'in dayısı Uyrat Ali Padişah (Paşa)'ın hâkimiyeti altında kaldılar. Nitekim Sutay'dan hemen sonra Diyâr-ı Bekr Vâliliği Uyrat Ali Padişah'a (ö. 1336) verilmişti. Uyratların hâkimiyetinde baskıya dayalı bir idareye tabi oldukları anlaşılan Sutaylıların, Ebû Sâid'in 1335'te ölümünden sonra bölgedeki dengeleri değerlendirerek hareket ettikleri de gözden kaçmamaktadır.⁶⁴

Ebû Sâid'in erkek evlat bırakmadan 1335'te ölümü, Hülâgü soyundan tahta geçebilecek kimsenin kalmaması anlamına geliyordu.⁶⁵ Bu yüzden Arık Buğa/Arık Böke koluna mensup Arpağan (Arpa) tahta geçirildi.⁶⁶ Ancak Diyâr-ı Bekr Vâlisi Uyrat Ali Padişah, onun hanlığını tanımadı.⁶⁷ Esasında Ali Padişah bu kudreti Erzurum-Bingöl-Muş yörelerini yaylak, güneyde ise Musul yöresini kışlak olarak kullanan kalabalık Uyrat topluluklarından alıyordu.⁶⁸ Zira sözü edilen bu Uyrat kabileleri, Gazan Han zamanında Erzurum ve çevresini yağmaladıkları için Emir Mulay tarafından zor bela hizaya getirilmişler ve hatta belli bir kısmı Şam taraflarına sürülerek Memlukların hizmetine girmişlerdi.⁶⁹ Buna rağmen bölgede güçlerini korudukları anlaşılan Uyratların, Ebû Sâid'in ölümünden sonraki gelişmelerde Ali Padişah'ın yanında yer aldıkları görülmektedir.⁷⁰

Ali Padişah, Hemedan civarında yapılan savaşta Arpa'yı yenerek Baydu'nun torunu Musa'yı hükümdar ilan etti.⁷¹ Ali Padişah'ın etkili olduğu bu dönemde muhtemelen Uyratların baskısından bunalan kalabalık bir Türkmen topluluğunun Doğu Anadolu'dan İran'a göç ettiği kaydedilmektedir.⁷² Öyle görünüyor ki bu idareden sadece Türkmenler muzdarip olmamışlardı.

63 Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 153.

64 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33 vd.

65 Ebû Sâid'in ölümünden sonra İlhanlı ülkesine sahip olanları İbn Battuta ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Bk. İbn Battuta, *Seyâhatnâme*, s. 225.

66 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 111 vd; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfa*, V, s. 536; Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 221; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s. 413. Semerkandî, Arpa Han'ın tahta çıkmasını Ebû Sâid'in bir vasiyeti gereği olduğunu kaydetmektedir. Bk. Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 122 vd.

67 Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu's-Sâfa*, (5. Kısım), s. 974. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Semerkandî, *age.*, s. 125 vd.

68 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 119; Semerkandî, *age.*, s. 130 vd; J. A. Boyle, "Dynastic Political History of the İlkhans", s. 413.

69 İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, s. 85; Reşidüddin, *Câmiü't-Tevârih*, s. 254 vd.; Ebu'l Faraç Tarihi, II, s. 658 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 65 vd.; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33; Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV, (2000), s. 108 vd.

70 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 119; Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 126; Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", s. 201.

71 Semerkandî, *age.*, s. 125 vd.; Hândmîr, *Habibü's-Siyer*, III, s. 223 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 95 vd. Arpa Han ile Musa Han arasındaki mücadeleler hakkında geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *age.*, s. 115 vd.

72 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi,

Dönemin Ermeni kaynakları otorite boşluğunun bölgede birtakım karışıklıklara sebep olduğunu dile getirerek halkın sosyal ve iktisadi manada büyük zarar gördüğünü belirtmektedir.⁷³

Ali Padişah tarafından baskı ve zulme maruz kalan Sutaylılar, buradan gelebilecek tehditlerin önüne geçebilmek için Anadolu Valisi Celayirli Şeyh Hasan'ı, Ali Padişah'a karşı kışkırtıyorlardı. Çünkü her geçen gün nüfuzunu artıran Ali Padişah, Celayirliilerin bölgedeki istikbali açısından da büyük bir risk taşımaktaydı.⁷⁴ Neticede Sutaylıların bu siyaseti Temmuz 1336'da Aladağ civarında "Karadere" adı verilen yerde Şeyh Hasan'la Ali Padişah'ı karşı karşıya getirdi. Sutaylılarla birlikte hareket eden Şeyh Hasan, Ali Padişah'ı öldürerek⁷⁵ *Vilâyet-i Ermen*'in de içinde yer aldığı bölgede Muhammed Han'ın hizmetinde hâkimiyetini tesis etmiş oldu.⁷⁶ Aynı şekilde 1337 yılında bölgede meydana gelen olaylardan bahseden Ermeni kaynakları Muhammed Han'ın bölgede hâkimiyet kurduğunu belirtmektedir ki⁷⁷ 1337-1338 yılında Ahlat'ta Muhammed Han adına bastırılmış olan gümüş para da bu kaydı teyit etmektedir.⁷⁸

Bölgede Celayirliilerin sürekli güç kazanması, müttefiki Sutaylıları Diyar-ı Bekr, Musul ve Erzurum arasında yeniden hâkim unsur hâline getirdi. Ali Padişah'ın kardeşi ve Uyratların Diyâr-ı Bekr vilayeti temsilcisi Seyfeddin Hafız da yöreden uzaklaştırılarak Diyâr-ı Bekr Vilâyeti yeniden Sutaylıların kontrolüne geçti. Keza 1336 yılında bastırılmış ve "as-Sultanul-Azam Baranbay" ibareli para, Baranbay ve kardeşi Hacı Tugay'ın bölgedeki hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir.⁷⁹ Diğer taraftan Hacı Tugay'ın Diyâr-ı Bekr'i ele geçirmesiyle Uyratların, özellikle Bağdat ve Irak'ta birtakım yağma ve talan yaparak asayiş bozdukları da belirtilmektedir.⁸⁰

Emir Sutay'ın büyük oğlu Baranbay'ın adı daha önce Karmaşi/Kurumşi İsyanı vesilesiyle kaynaklarda kaydedilmiştir. Buna göre ayaklanmaya destek veren Baranbay, mücadeleyi kaybederek babasına sığınmış ve Emir Sutay'ın Ebû Sâid Han nezdindeki itibarı sayesinde hayatta kalabilmişti.⁸¹ Bastırmış olduğu paradan da anlaşıldığı kadarıyla 1336'ya kadar hayatta olduğu tahmin edilen Baranbay'ın daha sonraki olaylarda adına rastlanmaz. Ancak

Ankara 1999, s. 4 vd.

73 *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 76.

74 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 131.

75 Konu hakkında geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 120; Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 132; Mîrhând, *Ravzatu's-Sâfa*, V, s. 541 vd.; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 225 vd.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 96; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhan", s. 414.

76 Semerkandî, *age.*, s. 133; Mîrhând, *Tahrir-i Ravzatu's-Sâfa*, (5. Kısım), s. 975. İbn Battuta Ebû Sâid'in ölümünden sonra İlhanlılara ait yerlerin hâkimlerinden bahsederken Şeyh Hasan'ın Irak-ı Arab'ın tamamına hâkim olduğunu belirtir. Bk. İbn Battuta, *Seyâhatnâme*, s. 225.

77 *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 80. Nitekim Hondmîr, Ali Padişah'ın öldürülmesinden sonra Musa Han'ın hâkimiyetini kaybetmesi üzerine Muhammed Han'ın iktidara geldiğinden bahsetmektedir. Bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarih*, s. 120 vd.; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 226.

78 Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 58; Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol and İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 208.

79 M. Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 620.

80 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 140.

81 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 260.

Baranbaylar adlı bir Moğol topluluğunun Orta Anadolu'da bulunduğu, dönemin kaynaklarında geçmektedir.⁸²

Emir Sutay'ın Fulad isimli oğlu erken yaşlarda hayatını kaybetmiş olacak ki dönemin kayıtlarında yer almamaktadır. Hacı Tugay ise daha babası zamanında İlhanlı ordusunda *inak*⁸³ unvanını kullanarak Gazan ve Olcaytu dönemlerinde Memlûklularla yapılan seferlere katılmıştı.⁸⁴ Yukarıda bahsi geçtiği üzere de ağabeyi Baranbay'ın yanında, Ali Padişah'a karşı Celayirli Şeyh Hasan ile birlikte hareket ederek Sutaylılara eski yurtları olan *Vilâyet-i Ermen* ve Diyâr-ı Bekr'i kazandırmayı başarmıştı. Ancak Sutaylıların kontrolünde olan bölge, İlhanlı devletinin dağılmasıyla ortaya çıkan ve birbirleriyle kıyasıya hâkimiyet mücadelesine girişen Celayirliiler ile Çobanlılar arasında stratejik öneme haizdi. Dolayısıyla Sutaylıların bu mücadelede tarafsız kalması mümkün görünmüyordu. O yüzden Emir Sutay'ın ailesi ve kabilesinin bölgedeki varlığı, belli bir dönem Celayirliiler ve Çobanlılar arasındaki yoğun hâkimiyet mücadelesi arasında kendisine yer bulmaya çalışarak devam etti.

Devletşah, Ebû Sâid Bahadır Han'ın ölümüyle Azerbaycan ve Bağdat'ın yönetiminin Celayirli Şeyh Hasan'a geçtiğini belirtmekle beraber Şeyh Hasan'ın devlet işlerinde etkili olmadığını ve idareyi büyük ölçüde Dilşâd Hatun'un⁸⁵ ele aldığını ifade etmektedir.⁸⁶ Bu sırada Hacı Tugay'ın Celayirliilerin yanında yer alması üzerine Emir Çoban'ın torunu yani Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan, Aladağ civarında Celayirli Şeyh Hasan'ı mağlup ederek Azerbaycan'da hâkimiyetini kurmayı başardı (1338).⁸⁷ Bununla da yetinmeyen Küçük Şeyh Hasan (Çobanlı), Celayirli Şeyh Hasan ile müttefik olan Sutaylıların Doğu Anadolu'daki nüfuzunu kırmak için harekete geçti. Hacı Tugay, Çobanlı Şeyh Hasan'ın büyük bir kuvvetle üzerine geldiği haberi üzerine Muş Sahrası'na sığındı. Hacı Tugay'ı takip eden Çobanlı Şeyh Hasan, 1340 yılında evvela Sutaylıların yaylağı olan Muş bölgesinde çok büyük yağma ve tahriplerde bulundu.⁸⁸ Daha sonra 1341 ve 1342 yıllarında Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a giderek Sutaylıların yurdunu tahrip ettirdi.⁸⁹ Mayıs 1342 tarihinde Sutaylıların yurduna gelen Çobanlı Şeyh Hasan, Bulanık yöresinde Sutaylara ait evleri

82 Muhammed b. Hasan Esterebâdi, *Bezm ü Rezm*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014, s. 129 vd.

83 *Inak*, İlhanlı ümerasından olanların çocuklarına verilen bir unvandı. Hükümdarın yanında yer alırlardı. Osmanlı'da vezir çocuklarına mahsus, müteferrika da denilen musahiplere benzetilebilir. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 186.

84 Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 162.

85 Emir Çoban'ın torunu olan Dilşâd Hatun, aklı ve siyasi kabiliyeti sonucunda kısa sürede İlhanlı hükümdarı Ebû Sâid'in en gözde hatunu olmayı başardı. Ebû Sâid öldürüldüğünde hamile olan Dilşâd Hatun, can güvenliği sebebiyle Bağdat'ta bulunan, kocasının dayısı Ali Padişah'a sığınmıştır. Doğan çocuğun kız olması, İlhanlı iktidarının dağılmasına yol açmıştır. Celayirli Şeyh Hasan, Ebû Sâid'in kendisinden zorla aldığı Bağdat Hatun'un intikamını almak amacıyla Dilşâd Hatun'la evlendi. Şeyh Hasan'ın yönetimi sırasında büyük bir siyasi güce erişti. Geniş bilgi için bk. Şirin Beyâni, *Moğol Dönemi İrani'nde Kadın*, Türkçe çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018, s. 134-137.

86 Bahtîşâh-ı Semerkandî Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, II, Türkçe çev. Necati Lugal, Tercüman Yayınevi, Ankara 1987, s. 317.

87 Mîrhând, *Ravzatü's-Sâfa*, V, s. 544 vd.; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 227.

88 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, I, s. 175; Hândmîr, *age.*, s. 231.

89 Semerkandî, *Matlau's-Sadeyn*, s. 176.

yağmaladı. Buradan Sutaylıların hâkim olduğu Erzurum'a varan Çobanlı Şeyh Hasan, şehirde büyük bir tahribat yaptı. Hacı Tugay'ın oğullarından birine ait mezarı açtırıp kafasını bedeninden ayırdı. Bu hırsıyla yine Sutaylılara ait Avnik Kalesi'ni muhasara ettiyse de ele geçiremedi.⁹⁰

Sözü edilen hâkimiyet mücadelesi çok geçmeden Sutaylıları da böldü. Baranbay'ın oğlu İbrahim Şah, Çobanlıların yanında yer aldı. Çobanlı Şeyh Hasan'ın yardımcılarıyla Sutay yurdunun Diyâr-ı Bekr ve çevresini ele geçirdi. *Vilâyet-i Ermen* kısmı ise Hacı Tugay'ın hâkimiyetinde kaldı. Bu mücadelelerin yaşandığı sırada bölgede bulunan seyyah İbn Battuta, yöredeki hâkimiyet mücadelelerinden bahsederken İbrahim Şah'ın Musul ve Diyâr-ı Bekr'i yönettiğini belirterek bu hususu doğrulamaktadır.⁹¹

Sutaylılar arasındaki amca-yeğen mücadelesi esnasında bölgede yurt tutmuş iki kardeş Türkmen oymağından Kara Koyunlular, Hacı Tugay'ın; Ak Koyunlular da İbrahim Şah'ın tarafında yer aldılar.⁹² 1343 yılında İbrahim Şah'ın, Hacı Tugay'ı öldürmesi üzerine Kara Koyunlular, Hacı Tugay'ın tasarrufunda bulunan Musul, Van Gölü çevresinde ve Erzurum bölgesinde güçlenirken, Ak Koyunlular İbrahim Şah'a ait olan Diyâr-ı Bekr havalisinde kendilerini göstermeye başlayacaklardır.⁹³ Amcası Hacı Tugay'ı öldüren İbrahim Şah ise bir süre sonra felç olmuş ve yaklaşık iki yıl sonra yani 1350'de hayatını kaybetmiştir. Zaten kendi içinde parçalanmış olan Sutaylılar, Hacı Tugay'ın ölümüyle bölgede iyice zayıfladı. Bu arada Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed, Musul halkının desteğiyle kısa bir süre şehre hâkim olduysa da en yakın adamlarından Hüseyin Bey tarafından öldürüldü. Bu olay neticesinde Türkmenler, gerek *Vilâyet-i Ermen* ve gerekse Diyâr-ı Bekr ve Musul çevresinde giderek güç kazandılar.⁹⁴ Sutaylıların hâkimiyetindeki Moğol topluluklarının bir kısmı bu Türkmen devletlerinin kontrolüne girerken en kalabalık oymak olan Baranbaylar da Türkmenlerin ortaya çıkmaları ile birlikte yurtlarını terk ederek Orta Anadolu'ya göç ettiler.⁹⁵ Bu Moğol boyu oldukça kalabalık bir topluluktu. Bölgede etkili olan Uygur asıllı Alâeddin Eretna'nın⁹⁶ hizmetine giren Baranbaylar, Kayseri-Sivas

90 *Age.*, s. 175; Kazvinî, *Nüzheti'l-Kulûb*, s. 96; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 100, 101; Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 59.

91 İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 225.

92 İsmail Aka, "Anadolu'dan İrana Göçler", s. 57.

93 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 34; Abdulhaluk M. Çay vd., *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 1985, s. 24. Hatta belki de bu iki kardeş Türkmen oymağı arasındaki "adavet-i kadime", bu amca-yeğen arasındaki kanlı düşmanlıktan gelmiş olabilir. Bk. Faruk Sümer, *age.*, s. 34; İlhan Erdem – Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 32 vd. Bu iki Türkmen topluluğu arasındaki ihtilaftan ilk kez bahseden Aziz b. Erdeşer-i Esterabâdîdir. Erzincan hâkimi Mutahharten, Akkoyunlu Türkmenlerine karşı Kara Koyunlu reisi Kara Mehmet ile birlikte hareket etmişlerdir. Bk. Esterabâdi, *Bezm u Rezm*, s. 342.

94 Faruk Sümer, *age.*, s. 37 vd.

95 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 108; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011, s. 158.

96 Kaşanî, *Tarih-i Olcaytu*, s. 9; Faruk Sümer, *agm.*, s. 143. Eratna Bey'in soyu hakkında tartışmalar için bk. Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000, s. 24-29.

dolaylarında yaylak yeri olarak⁹⁷ bölgede daha sonra meydana gelecek pek çok siyasi gelişmede etkin bir rol üstlenmişlerdir.⁹⁸

Babası Timurtaş'ın ölümünden sonra Küçük Şeyh Hasan'ın, bölgenin yönetimini Süleyman Bahadır ile birlikte idare ettiği kaydedilmektedir.⁹⁹ Nitekim bölgede yazılmış olan Ermeni kaynakları 1342'lerde tüm Armenia'nın Süleyman Bahadır Han ile Küçük Şeyh Hasan yani Çobanlı Şeyh Hasan (ö. 1343) tarafından yönetildiğini belirtmektedir.¹⁰⁰ Esasen Süleyman Han adına Bitlis, Ani ve Nahçıvan'da bu döneme ait gümüş paraların bastırılmış olması da bölgenin hâkim unsurunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰¹ Ancak umumiyetle Van ve yöresinin 1374 yılında Timur'un bölgeyi ele geçirmesine kadar Celâyirliye¹⁰² bağlı beyler tarafından yönetildiği tespit edilmektedir.¹⁰³ Zira Sultan Üveys'in (ö. 1375) hüküm sürdüğü 1375'te Ahlat valisi iken Timur ile ittifak yaptığı için idam edilen Emir Hızır Şah adlı bir Türk idareci bulunuyordu.¹⁰⁴ Devletşah ise Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Celâyirli Şeyh Hasan (ö. 1356) ile Çobanlı Şeyh Hasan arasında kıyasıya bir hâkimiyet mücadelesinin yaşandığını, Irak ve İran'ın büyük bir kısmında Muhammed Han'ın faaliyet gösterdiğini, Horasan'da ise bazı emirlerin idareyi ele geçirdiklerini kaydederek, bu karışıklıkların Emir Timur'un hâkimiyetine kadar sürdüğünü belirtmektedir.¹⁰⁵

XIV. yüzyılın başlarından itibaren Moğol aşiretleri arasındaki mücadeleler, bu aşiretlerin Doğu Anadolu'dan Azerbaycan ve Irak gibi İlhanlı hâkimiyetinin güçlü olduğu bölgelere göç etmelerine sebep oldu. Bu arada Sutay hâkimiyetinin giderek zayıflaması, Bayram Hoca (ö. 1380) idaresindeki Kara Koyunluları (1351-1469) ve onlara muhalif Ak Koyunlu Türkmenlerini (1340-1501) tarih sahnesine çıkardı.¹⁰⁶ Sutaylıların bir kısmı bu Türkmen federasyonlarının içinde yer

97 İlhanlılar döneminde Sivas-Kayseri yöresine özellikle Uygur Türklerinin yerleştirildiği ve bunların 10 bin kişilik bir askeri kuvveti teşkil edebildikleri bilinmektedir. Bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s. 92.

98 Baranbayların bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Esterabâdi, *Bezm u Rezm*, s. 129, 130, 259; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018, s. 94, 265, 284; Kemal Göde, *Eratnalılar*, s. 103, 112.

99 *Anonim Selçuknâme (Tevârih-i Âli Selçuk)*, Türkçe çev. H. İbrahim Gök – Fahreddin Coşguner, Atıf Yayınevi, Ankara 2014, s. 70.

100 *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 84. Geniş bilgi için bk. Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 130 vd.; *Anonim Selçuknâme*, s. 70.

101 Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s. 217, 218, 219.

102 Celâyirliye, Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardan itibaren onunla birlikte hareket etmişler ve kalabalık bir orduyla Cengiz Han'ın seferlerine katılmışlardır. Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 66, 84, 87, 138. Celâyirler hakkında geniş bilgi için bk. M. Halil Yinanç, "Celâyir", *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 64 vd.; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 264 vd.

103 M. Beşir Aşan, *XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992, s. 20.

104 Mîrhând, *Ravzatü's-Sâfa*, V, s. 572; Abdürrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, s. 64 vd. Ayrıca kitabe için bk. Abdürrahim Şerif, *age.*, Şekil 9.

105 Ayrıntılı bilgi için bk. Devletşah, *Tezkîre-i Devletşah*, II, s. 282 vd.

106 John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Türkçe çev. Sibel Özbudun, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1993, s. 70 vd.; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 23.

olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile kısmen Suriye’de varlıklarını devam ettirdiler. Diğer yandan Baranbay’a bağlı olanların da bahsedildiği üzere Orta Anadolu’ya göç ederek burada yurt tuttuğu bilinmektedir.¹⁰⁷

Zamanla siyasi anlamda gücünü kaybetse de Sutaylı mirası, sözü edilen yörelerde uzunca bir süre daha mevcudiyetini korumuştur. Nitekim XVI. asra ait Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Aksaray’a bağlı Koçhisar Nahiyesi ile Kırşehir’de 1584-85 yılında *Baran Dertlü*,¹⁰⁸ *Baran Karyesi/Köyü*¹⁰⁹ ve *Baran Ağılı*¹¹⁰ adlı üç yerleşim yeri ile Adana, Rakka, Erzurum, Kars ve Çıldır dolaylarında Baran/Baranlı namıyla cemaatlerin bulunduğu tespit edilmektedir.¹¹¹ Ayrıca Niğde Sancağı sınırları içinde *Süday/Süray/Suray* adlı bir cemaatin bulunduğu görülür ki bunun Sülemiş isyanı vesilesiyle Anadolu’ya gelerek Niğde, Aksaray ve Kayseri civarında önemli idari görevler üstlenmiş Sutay Noyan’a bağlı topluluğun varisleri olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir.¹¹² Van-Ahlat-Aladağ yörelerini yaylak olarak kullanan Sutayların adı bugün dahi Ahlat ve çevresinde yöre halkının *Sütey Sazlığı* ya da *Sütey Gediği* diye ifade ettiği yer adları ile anılmaktadır.¹¹³

Sonuç

Stratejik konumu sebebiyle büyük önem arz eden *Armenia* coğrafyası, bölgede kurulan tüm siyasi teşekküllerin ilgisini çekmiştir. Zira söz konusu yöre, çevresinde yer alan İran, Kafkaslar, Karadeniz, Doğu Akdeniz ve el-Cezire’yi kontrol edebilen bir niteliğe haizdi. XIII. yüzyılın ilk yarısında bölgeye hâkim olan Moğollar, yöreyi bir idari birim içinde birleştirdiler. Böylece İlhanlı Devleti’nin tesisleriyle bir idari yapı olarak ortaya çıkan *Vilâyet-i Ermen Eyâleti*, merkezden atanan valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Bu valiler Türk ve Moğol aşiretleri arasından seçilmekte olup, doğrudan hükümdara bağlıydılar. Bu valilerden biri olan Emir Sutay, Gazan’ın şehzadeliği sırasında onun Emîr-i Ahuru olarak kendisini kanıtlamış ve o sebeple kısa sürede mevkisi de yükselmiştir. Gazan Han’ın hükümdarlığı döneminde aldığı vazifeleri başarıyla yürüten Sutay, Sülemiş İsyanı nedeniyle Anadolu’ya gönderilmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra geri dönmeyerek Orta Anadolu’da kalmış ve buradaki icraatlarıyla halkın gönlünü kazanmıştır.

Olcaytu zamanında Diyâr-ı Bekr Vâliliği görevine atanan Emir Sutay, Ebû Sâid’in tahta çıkışıyla işlerin kötü gittiği *Vilâyet-i Ermen*’de asayişin sağlanmak üzere görevlendirildi. Ancak Karmaşi isyanının patlak vermesiyle yeniden Diyâr-ı Bekr Vâliliği görevine döndü. 1332’de bu görevi ifa

107 Esterebâdi, *Bezm ü Rezm*, s. 129 vd.

108 Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2009, s. 1032.

109 *Age.*, III, s. 587.

110 *Age.*, V, s. 2078.

111 Cevdet Türkay, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1979, s. 54, 226.

112 *Age.*, s. 685.

113 Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s. 143; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1986 (Ekler-harita-1).

ettiği sırada da hayatını kaybetti. Oğulları bölgedeki hâkimiyet mücadelelerini değerlendirerek baba yadigârı yurtlarını yeniden şenlendirmişlerse de bölünmeyi önleyememişler ve bir kısmı bölgede her geçen gün kudret kazanan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu Türkmen devletlerinin hâkimiyeti altına girerken, diğerleri ise Orta Anadolu'da Eratnalıların hâkimiyeti altındaki Sivas ve Kayseri dolaylarında yurt tutmuşlardır. Bu şekilde siyasi etkinliklerini kaybetmeler de Sutaylılar, sözü edilen yörelerde kültürel manada varlıklarını devam ettirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002 Konya)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003, s. 57-63.
- Aksarayî, Abdullah b. Fadlullah, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Anonim Selçuknâme (Tevârih-i Âli Selçuk)*, Türkçe çev. H. İbrahim Gök – Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınevi, Ankara 2014.
- Aşan, M. Beşir, *XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992.
- Aykut, Tuncay, "Sikkeler (The Coins)", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol and İlhanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 122-222.
- Barthold, V. V, "Ani", *İslam Ansiklopedisi*, I, (1976), s. 435-437.
- _____, "Ani Kitabesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, haz. Abdulkadir İnan, Ankara 1998, s. 520-545.
- _____, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C I, Evkaf Matbaası Yayınevi, İstanbul 1931, s. 135-159.
- Baykara, Tuncay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 2000.
- Belazurî, Yahya b. Câbir, *Fütûhü'l – Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Türkçe çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınevi, İstanbul 2013.
- Beyâni, Şirin, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Türkçe çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018.
- Boyle, J. A., "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of İran*, C IV, haz. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 303-421.
- Brosset, Marie F., *Histoire de la Georgie*, Printed in Soviet Union, S. Petersbourg 1849.
- Çay, Abdulhaluk M., Bahaeddin Ögel, H. Dursun Yıldız, M. Fahreddin Kırzioğlu, Mehmet Eröz ve Bayram Kodaman, *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi, Ankara 1985.
- Devletşah, Bahtîşâh-ı Semerkandî, *Tezkîre-i Devletşah*, II, Türkçe çev. Necati Lügal, Tercüman Yayınevi, Ankara 1987.
- Erdem, İlhan vd., *Akkoyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007.
- Esterebâdî, Muhammed b. Hasan, *Bezm ü Rezm*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2014.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Grigor, Aknerli, *Okçu Milleti Tarihi*, Türkçe çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Gül, Muammer, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır)*, Diyarbakır Valiliği Yayınevi, Diyarbakır 2004, s. 193-208.
- _____, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2010.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

- Hâfız-ı Ebrû Şihabeddin Abdullah, *Chroniqedes Rois Mongols en İran (Zeyl-i Câmîü't-Tevârih Reşîdi Zübdetü't-Tevarih)*, haz. K. Bayani, Paris 1936.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2009.
- Hândmir, Gıyaseddin Muhammed, *Habibü's-Siyer*, III, haz. Muhammed Debir Siyaki, Çaphane-i Gülşen Basımevi, Tahran 1983.
- Heredotos, *Heredot Tarihi*, Türkçe çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınevi, İstanbul 1973.
- Hudûdü'l-Âlem*, haz. V. Minorsky, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.
- İbn Battuta, Ebû Abdullah Tanci, *Seyahatnâme*, Türkçe çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınevi, İstanbul 2013.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım b. Alî, *Sûret el-Arz (Yerin Haritası)*, Türkçe çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlikve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Türkçe çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.
- İbn Tagrıberdi, Ebû'l Mehâsin Cemâleddin Yûsuf, *En-Nücûmu'z-Zahire*, Türkçe çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınevi, İstanbul 2013.
- Kanat, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV, (İzmir 2000), s. 105-120.
- Kaşanî, Kemâlüddin Abdürrezzâk, *Târih-i Olcaytu*, haz. M. Hemblu, Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348.
- Kazvinî, Hamdullah, *Nüzhetü'l-Kulûb*, İngilizce çev. G. Le Strange, Cambridge University Press, London 1915.
- _____, *Târih-i Güzide*, haz. Abdullah Hüseyin Nevai, Firdevsi Matbaası Yayınevi, Tahran 1944.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1992.
- King, L. W. – R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius The Great on the Rock of Behistun in Persia*, London 1907.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, Türkçe çev. Mahmut Kemal Bey, Post Yayınevi, İstanbul 2018.
- Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1981.
- Marco Polo, *Seyehatname*, I, çev. Filiz Dokuman, Tercüman Yayınevi, [t.y.].
- Mazandarani, Abdullah b. Muhammed b. Kiya, *Risâle-i Felekiyye*, haz. Walther Hinz, Franz Stainer Verlag GMBH, Weisbaden 1952, s. 158 (91a).
- Mirhând, Hamideddin Muhammed, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, 5. Kısım, haz. Abbas Zeryab, Tahran 1358.
- _____, *Târih-i Ravzatü's Safa*, V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339.
- Özgüdenli, Osman G., *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2000.
- Reşîdüddin, Fazlullah Hemedanî, *Târih-i Mübârek Gazani*, haz. Karl Jahn, Stefan Matbaası Yayınevi, Prag 1941.
- _____, *Câmîü't-Tevârih (İlhanlılar kısmı)*, Türkçe çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve A. Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- _____, *Mukatebât-ı Reşîdi*, haz. Muhammed Eberguhi, Lahor 1364/1945.
- Ricoldus, De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnâmesi*, Türkçe çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınevi, İstanbul 2018.

- Sanjian, A. K., *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A. Source for Middle Eastern History, Harvard University Press, Cambridge-London 1969.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB Yayınevi, İstanbul 1986.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddin Muhammed, *Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn*, I, haz. Abdül Hüseyin Nevani, Çaphane-i Hoşe Yayınevi, Tahran 1353.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, Türkçe çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Türkçe çev. Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Streck, “Ermeniye”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, (1988), s. 317-326.
- Sümer, Faruk, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, L/297, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, (Ankara 1986), s. 447-470.
- _____, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1970, s. 1-147.
- _____, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1992.
- _____, *Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- _____, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1998.
- _____, *Türk Tarihinde Şahıs Adları*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Şerif, Abdürrahim, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1932.
- Şirazi, Abdullah b. Fadlullah, *Tahrîr-i Târih-i Vassaf*, V, haz. Abdül Muhammed Ayeti, Çaphane-i İlmi, Tahran 1994.
- Tabak, Nermin, *Ahlat Türk Mimarisi*, Doğan Kardeş Matbaacılık Yayınevi, İstanbul 1972.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.
- _____, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, Evkaf Matbaası Yayınevi, İstanbul 1931, s. 1-42.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2009.
- Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1979.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011.
- _____, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Ürekli, Muzaffer, “Celayirliler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 264-265.
- Whiston, William, *The Works of Flavius Josephus*, Philadelphia 1856.
- Woods, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Türkçe çev. Sibel Özbudun, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1993.
- Yaşa, Recep, *Bitlis’te Türk İskâm (XII. ve XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınevi, Ankara 1992.
- Yınanç, M. Halil, “Diyâr-ı Bekr”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 601-626.
- _____, “Ermeniye”, *İslam Ansiklopedisi*, IV, (1988), s. 317-326.
- _____, “Celayir”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1988), s. 64-65.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi*, Erciyes Üniversitesi Yayınevi, Kayseri 1996.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2018.